

## КЛОПОТИ САВЧИХИ

I

Ви собі що хочете кажіть, а різничка Катерина Савчиха, а по-панськи Савкова, таки собі неабияка — славна на ціле місто та й мати дітям одна з найліпших. Кажуть люди, що в неї язик трохи загострий та й обмовити любить — ну не велика то ще хиба, бо от Милянниха — також різничка і таки ціла пані: дві камениці має і поля з п'ятдесят моргів, а доньки її то вже навіть не признаються до міщанок і на Великдень гагілок разом із ними грати не хочуть,— а проте обмовити любить, та ще й як: так, що те зараз ціле місто Яворів знає, з кінця Великого передмістя аж по рогачку Малого передмістя. А різничка Савчиха собі проста жінка, не пані, на місті м'ясо продавати не стидається, з хлопами, як треба, вголос висвариться і безрогу сама додому на шнурі приведе, коли чоловік купить,— одним словом, їй, як простій жінці, і не гріх, і не сором когось обмовити. А хіба її саму не обмовляють, не прозивають? Ну от чоловік її пишеться у всіх письмах Петро Савка, а чого ж його так ніхто не зве, тільки все Улан та й Улан? Колись, правда, служив Савка при уланах — ба, але ж то ще не причина ціле життя звати його Уланом, а його жінку Уланихою! Яка ж вона уланиха, коли при війську не служила, та й за Савку вийшла заміж тоді, коли той вже вислужив свої літа при війську?

Або от кажуть люди, що Савчиха скупа,— така, кажуть, скупа, що аж сором людям сказати. Нібито дітям не жалує нічого, але так деінде, то страх скупа! За три крейцари горілки собі жалує, хоч би який мороз був!

Ба! Добре людям казати — скупа, та як же Савчисі й не бути скупою? Одно, що чоловік зробився недбалий, затовстів дуже, не їсть майже нічого, але зате п'є! Десять "гальб" пива — то йому нічого, а п'ять фляшок вина — то так, мовби склянка води. Ну, а не треба вам казати, скільки на те грошей йде. Що заробить, то половину з того проп'є; дітям привезе мізерного обарінця, а сам п'ятку лишив за пиво. І не сам тільки

п'є, а ще й других напуває, ставиться, а тут щоб хоч було з чого! І має ж Савчисі серце не боліти? Має ж вона не душити гроша?

А друге знов — коли вже на те пішло, чому вона скупа,— самі знаєте, що часи тепер тяжкі. От пішла пошесть на безроги, границю замкнули, продавати безроги нема кому, отже, й купувати нема потреби — заробітку нема, а так дома що заробиш? З поля жити? Та який там прожиток із тих кільканадцятьох моргів поля, що Савка має?! З готових грошей? Або їх так багато у скрині? Савчиха тримає щось певно в зеленій скрині, але скільки, то один господь та й Савчиха знає, бо людям тим не хвалиться і до щадниці не дає — небезпечно: ще б пропали, та й нащо людям знати? Все ж таки нема тих грошей так багато, щоб із них можна було вижити,— заробляти треба.

А вже коли так, то ще й третю причину має Савчиха рахуватися з крейцаром. У неї ж четверо діточок! Найстарший Михась, чотирнадцятилітній син,— бог знає, що з нього буде? Таке-то якесь никле, слабе,— до ремесла не придасться, до латинських шкіл посилати — дорого коштує,— от клопіт та й тільки! Хорував, бідачисько, довгі літа, аж мати на Кальварію на відпуст ходила і постановила собі через ціле життя в понеділок скорому не їсти — та й якое дитині допомгло. Але все ще сили в нього небагато, хоч і збитошний собі. А друга дитинка, донечка Геленка,— як мальована: така гарна вдалася, що люди вже кілька разів зурочили, та й Савчиха мала клопіт. А третя дитина, то знов син Стасьо, файний хлопець, буцматий, вже до першої кляси ходить — сім літ минуло йому на Теплого Олексі. Бутний вдався, як тато. Все, коли тато вп'ється і прийде до хати, то Стасьо ховається під ліжку і кричить: "Тато пияк!" — а Савка тільки регочеться. Любить хлопчиська і все йому то ріжків купить, то бонбонків або помаранчу принесе. А людям хвалиться:

— Нема,— каже,— як мій Стасьо мудрий! Там-то вам штудерна голова! Що вже кому, а він мені каже: "Тато пияк!.." Аякже, кажу вам!

І є ще у Савків трилітній син Яньо, за котрого мама суботу постить із того часу, як він тяжко хорував цілий місяць.

Ну, а діточки коштують,— не треба вам казати, що коштують; чим довше ростуть, тим більше видатків. Ще хлопці як хлопці; що на одного замале вже, те другий доносить; а от на Геленку і се і те треба справити; вже до школи ходить, та й якось не випадає дитину пускати в лахах на місто. А ще до того Геленка — мамина пе-стійка; таке-то й ладне, і слухняне, і в школі вчиться; сама професорка хвалила собі її:

— Нема-то,— каже,— як ваша Геленка! — так нібито до Савчихи мала казати, а чи справді так казала, знати певно не знаю: може, й казала, а може, й ні. Але що правда^Геленка таки ладна дівчина! А як її мати прибирає, як би яку панну! І парасольку їй від сонця, і рукавички на руки, і золоті сережки на уха, а як на свята, то мама з своїх грубих коралів наложить їй один разок на шию,— най люди бачать і знають, най їх в очі коле!

Та вже то люди і без того знають, що Савчиха — страх як вона свої діти любить! Прийшлося, знаєте, по святім Петрі поз'їздилися студенти з латинських шкіл додому, одні з Перемишля, а другі зі Львова: і Микола Сторонський, свояк Савчихи тітки син, тої, що на Великім передмістю — він уже найвищі школи скінчив, на професора вивчився,— і бурмистрові три сини, і сусіда Мойки два сини, і Крукичів один, і Милянів один... але хто б їх там зрахував? Стільки їх! Ходять собі вони, ті студенти, по місті та все-то співають вечорами — страх як гарно! То купатися ходять, збиткують, от як на вака,-ціях — що мають робити?

А Савчиха те бачить, та їй дуже маркотно,— не того маркотно, що людські діти вчаться, а того, що їй прийшло на думку, може б, і Михася дати також до латинських шкіл? Сама думка про те дуже її зажурила, бо їй дуже жаль розлучатися з Михасем. Він такий слабенький: нібито збиткує і веселий, але що то — муха з нього, а не хлопець. Зріст великий, а сили мало. А хто ж його на чужині так припильнує, як мати?

І як отаке прийшло Савчисі на думку, то вона не спала довго, аж перші півні заспівали. А не спала тому, що думки думала — чи посилати сина до Львова до шкіл, чи ні. То вона собі мислить, як би то гарно було, коли б Михась був "ксьондзом", або "професором", або "адука-том" — вже чим би там йому бог дозволив бути; а то знов так їй жаль випустити Михася з-під свого догляду, що сама думка про те лякає її. Порадилась би з своїм чоловіком, та що "туман" знає! Або він що розуміє? Хіба пиво пити та цигара курити... Треба самій Савчисі рішатися.

І рішилася вона. Зараз на другий день, у неділю пополудні, пішла до тітки Сторонської на передмістю, до тої, що її син на професора вивчився. Прийшла:

— Дай, боже, добрий день!

— Дай, боже, здоровля!

— Я до вас, цьоцю, в гості.

— Просимо, просимо. Сідай, Касюню! Чим же мені тебе пригостити?

— Ні, дякую, цьоцю!.. Я отак хотіла поговорити з вашим паном... Миколою.

— Та він десь у садку, я його зараз покличу. Покликала тітка сина Миколу, і він прийшов. Так і

так,— починає Савчиха,— хотіла б Михася посилати до Львова, радьте, що робити, та не відраджуйте.

— А що ж,— каже Микола,— як посилати, то посилати. Свідоцтво Михася маєте?

— Маю! Я принесла з собою.

Взяв пан Микола свідоцтво, дивиться.

— Ну,— каже,— не дуже воно добре, але від біди ви-старчить.

А Савчиха аж схопилася!

— Як,— каже,— недобре? Адже він щось там учився; я професорові перед Петром дві шинки занесла, а він іще не дав доброго свідоцтва! Ану, читайте ліпше!

А Микола на те:

— Вже ви, сестро, не гнівайтесь, я добре читав. А коли не вірите, то самі перечитайте.

— Ба, коли я не вмію! — так Савчиха йому і сідає помалу на крісло.

— То дайте кому іншому перечитати і пересвідчитися. Я не маю причини вас дурити. Кажу одверто, що з таким свідоцтвом можуть Михася і не прийняти до школи. Думаєте, що мало хлопців записується? Отож із-поміж них вибирають щоліпших.

Зажурилася Савчиха дуже.

— Отже, що ви мені радите робити? — питається по хвилі.

— Я б вас перше спитався таке: чи ви конче хочете Михася посилати далі до школи?

А Савчиху таке питання аж вкололо.

— Та коли,— каже,— вашого тата стати було на те, щоб вас давати до шкіл, то й мене стати.

— Не в тім річ, сестро Касюню! То правда, що ви багатші від мого тата, але..ж бо тут не йде про те, тільки про що інше. Правда,<sup>1\*</sup> кождий чоловік хоче бути щасливий?

— Таже так!

— Ну, а як ви мислите, чи до того треба кінчити високі школи?

— Все панам ліпше, як нам, уже ви мені не кажіть... От ви собі пан будете.

Микола гірко усміхнувся.

— Такого панства я б нікому не зичив. Замолоду в негоді й недостатку чоловік стратить здоровля й веселість, і коли вже доробився хліба,— йди землю гризти або ходи по світі, як снодоха! Подивіться на мого брата та й на мене. Я ходив до школи, та й який я? — як тріска! А брат лишився на господарстві — хлоп, як дуб! А у вашого Михася й так здоровля нема. Думаєте, що школа помагає здоровлю? Якби лишився дома, набрався б іще сили, виріс би, був би добрий господар чи різник, міг би бути далеко щасливіший, ніж потім по школах та науках.

Така мова анітрохи не подобалася Савчисі, ані не переконала її. Злість узяла її, і вона, не балакаючи довго, зараз попрощалася й пішла. Не пішла ж вона додому, а повернула по дорозі до своєї сестри Христини Дутчихи — тої, що за столяром. Тут без довгих заходів вилляла весь свій гнів та Миколу.

— Він хоче, щоб тільки сам був пан, а мій Михась ні! Радить мені, аби я його дома лишила! Нібито мене не стане на школу! Людські діти які бідаки, а вчаться, а мій що? Та я його приберу, як панича, дзигарок йому

справлю, заплачу професорів — і таки буде пан! Чи чувала ти таке, Христіно? Заздрісний! Нічого інше, тільки заздрісний! Та й цьоця така сама. Хвалиться своїм сином: "А мій син! А мій син!.." — а коли я такого хочу, то вона нічого! "Най тобі Микола порадить! — так вона до мене,— він те ліпше знає..." Ні, не буде воно так, віддам Михася до школи! Міг Микола вчитися, що йому мама не мала часом що їсти післати, то буде і мій вчитися; я йому не дам голодувати...

А сестра Христина те слухає-слухає — і нічого.

— Та що,— каже жалісно,— ти пані, посилати хлопця можеш. Ти не те, що я. Мій Андрусь до "лацінських" шкіл не піде.— Та й з тим словом обернулась, нібито думки сестри її нічого не обходять.

Посиділа Савчиха в сестри ще хвилину, замислилась. І не думала вона вже про те, чи посилати Михася до Львова, чи ні, бо вже рішилася посилати, тільки нагадала собі слова Миколи, що свідоцтво Михася кепське, що можуть його не прийняти до школи. Ану ж то правда? Треба кого іншого спитати.

Йде Савчиха з тою думкою додому, аж здивує дяка з передміської церкви. Не старий ще той дяк, ще лиш недавно прийшов зі Львова, де в самім св. Юрі вчився на дяка. Дуже він розумний дяк, і голос у нього красний, і таки вчений, правду сказавши: як Дутчисі написав до суду скаргу на Воронячку, що її остатніми словами на місті зганьбила, то Дутчиха в суді виграла. Отже, просить його Савчиха до себе перечитати свідоцтво.

Приходять обоє до хати. Савка спить на "банкбетлі" — випив уже дещо,— а слуга діти бавить. Михася десь нема.

— Йди, Ганко, до кухні, я вже сама забавлю дитину,— приказує Савчиха старій слuzі.

Слуга виходить, а Савчиха тоді виймає свідоцтво й подає дякові. Дяк читає, читає...

— А що? — каже.— Свідоцтво добре! До школи приймуть. Чому б не мали прийняти? Мій брат не мав ліпшого, та й його прийняли.

— А ваш брат у котрій клясі?

— Вже до п'ятої піде. Знаєте, що б я вам порадив? Візьміть ви мого брата, най трохи Михася привчить,— буде певніше. Дасте йому ринський-два, та й привчить хлопця.

Ся думка сподобалася Савчисі так, що вона зараз таки замовила дякового брата, щоб приходив учити Михася. А ще й заспокоїла та думка її так, що вона, опріч жалю до тітчиного сина Миколи, не чула нічого злого, тільки саме вдоволення. Що більше — такий важний намір навів її на думку, що годі тепер пестити Михася, а треба до нього добре взятися, щоб не пустував і з татом по ярмарках не ходив, тільки вчився. Лиш десь там на дні серця Сгвчнхи

сиділа приспана сильною волею туга, яка все будилася від думки про розлуку з Михасем.

Дяк відійшов, а Савчиха нагодувала дітей і стала варити воду, щоб запарити січку" для худоби та дещо приготувати також для сімох штук великих, товстих безрог, які, не знаючи своєї сумної долі, спокійно вилежувались на соломі в хлівці зараз за хатою та тільки від часу до часу тяжко відсапували або рохкали. Упоравшись із худобою, Савчиха вернулася в хату й сіла на лавку біля дитини. Страх хотілося їй з ким побалакати про Михася, набратись пересвідчення, що її намір добрий, але не було з ким. Савка спав твердо на лавці, зовсім не прочуваючи, що з його сином задумує жінка зробити.

Сиділа так Савчиха з добру хвилю, аж поки її лють взяла на чоловіка. Він спав, а тут вона рішає долю дитини!..

— Стасю, ану збуди тата! — попросила вона сина, бо сама чогось не хотіла будити.

Стасьо, хлопець жвавий, приступив до батька, взяв за плече і став термосити його з усеї сили.

— Тату, встаньте! А що будете вночі робити? Миші лапати? — Але тато не збудився, тільки захропів сильніше. Тоді хлопчина потермосив його ще сильніше, ще й за вуса потягнув. Савка захропів іще раз і розплющив очі.

— А, то ти, ледащо! — скрикнув він, але без гніву в голосі.— Татові спати не даєш?—питався він, підводячися помалу з лавки.

— Ой, тату, як від вас горілку чути! — скривився хлопець.

— Не горілку, дурню,— поправив батько,— тільки вино, бо я горілки не п'ю.

— Все одно! — відповів хлопець.

— Не все одно,— відрізав батько,— бо горілка дешевша і її хлопці п'ють, а вино дорожче і тільки пани його п'ють. Шукай-но ти, Стасю, в моїм "іберцігері" в кишені; там щось найдеш!

Стасьо навискоки вхопив "іберцігер" і з кишені вийняв цукорки. Савка був у незлім гуморі, і тому жінка відізвалася:

— Може б, ти, Петре, дечого з'їв? Вепровину маю добру.

— Не хочу,— відповів Савка сухо.

— Адже ж ти нині нічого не їв! — падькалася жінка.

— Ну що тобі за кривда, що я нічого не їм? — боронився пан Петро.

Савчиха знала з досвіду, що до їди не вміє чоловіка намовити, отже, подумавши хвилику, почала говорити про студентів.

— Студенти приїхали зі Львова і з Перемишля, так fajно співають...

Савка мовчав і позіхав.

— Аж приємно слухати,— говорила Савчиха помалу, вижидуючи, чи чоловік сам не здогадається, до чого вона річ веде. А коли той мовчав, вона відразу сказала:

— Я думаю Михася посилати до Львова до школи.

— Що? — спитав Савка, не довіряючи.

— До "лацінських" шкіл буду посилати.

— Кого?

— Ну, адже не тебе, тільки Михася.

— Михася? — повторив Савка помалу, помахав головою й рішучо сказав: — Ні, того не буде!

— А чому ж ні? — плаксивим голосом спитала Савчиха.

— Його дід і тато були різники, і він мусить бути. Всі ми не вміли ані читати, ані писати, а якось нам жилося, а він же й якусь школу скінчив! До різництва цікавий, вже й порося купити потрафить... Ні, жінко, я не pozwолу!

— Коли я так хочу! — відповіла жінка рішуче.

— Ти собі хоч чи не хоч, а я не pozwолу! То вже моя в тім голова...

— Побачимо! — закінчила жінка розмову й вийшла з хати, розсерджена.

## II

Того дня, коли Савчиха рішила долю дитини, її син Михась не прочував нічого злого. Побігавши по місту, віднайшов свого ті точного брата Андруса Дутку, і обидва разом пішли до тітки Сторонської на передмістя, бо у неї були дуже добрі яблука в городі. Тітка прийняла хлопців пирогами і сметаною й пустила їх у город, тільки просила, аби гілля не ломили. І були б собі хлопці добре погуляли по городі, але на біду застали там пана Миколу Сторонського, тітчиного сина, що читав якусь книжку. Прийшли до нього обидва, хотіли його поцілувати в руку, але він не дався. Погладив лиш обох хлопців по лиці і відіззався до Михася:

— Чую, що твоя мама хоче тебе післати до Львова до школи?

Михась здивувався:

— Я ще про те,— каже,— не чув.

— Була нині мама в мене й питалася, як би те зробити.

— Я не піду до Львова! — сказав хлопець твердо.

— Чому ні?

— Бо там б'ють.

— Хто тобі казав таке?

— Я вже знаю.

— А ти, Андрусь, до Львова пішов би? — спитався Микола другого хлопця.

— Пішов би, вуйцю, та нема за що,— відповів Андрусь та й притім і почервонів, і засумував.

— Ти вже тут скінчив школу? — спитався ще Сторонський.

— Скінчив.

— Ідіть же собі нарвати яблук, тільки гілля не ломіть,— закінчив вуйко розмову з сестрінками.

Хлопці відійшли, та вже не такі веселі, як прийшли, а Сторонський подався в хату. Приходить, а там Христина Дутчиха, й батько, й мати.

— Як ся маєте, пане професор? — привіталася Дутчиха.— Що, ви ще й тепер із книжками возитесь? Ще вам мало?

— Така вже моя доля!..

І обоє подали собі руки і поцілувалися в уста — не так, як Савчиха, що не знає до людей слова промовити, але так, як між панами водиться.

Бо Дутчиха хоч і бідна, але гонор чоловікові вміє віддати та й таки, ніде правди діти, і чоловіка має розумнішого. При війську був фірером, а тепер до читальні належить і газети читає.

Пішла розмова довга про все: і чому пан Микола Сторонський не ласкавий зайти в гості до Дутчихи — вже б вона його вміла прийняти! — і чому його в місті взагалі не видати? Тепер би пора йому вже жінки шукати, а найліпша була б бурмистрова панна Ольга. Там, правда, у бурмистра дітей щось із дванадцятро, ба, але які маєтки — і млин, і поле, і будинки які! На всі діти стане! А далі зручно зводить Дутчиха розмову на школярів і незаметно, здалека закидає щось про Михася і свого Андруся. Микола Сторонський сидить і тільки усміхається: здогадується, до чого сестра річ веде.

— Маєте ви, сестро, може, свідоцтво Андруся при собі? — питається нараз, аби допомогти сестрі в розмові.

— Та десь тут маю,— відповідає Христина й шукає свідоцтва так, як би не була певна, що його взяла; але таки знаходить його.

Пан Микола Сторонський читає свідоцтво й каже, що добре. А Дутчисі те страх подобається!

— А я,— каже,— і шинок професорам не носила, і на вино їх не просила, так як Улан, а от свідоцтво добре.

— Так уже бог дав,— каже стара Сторонська.— Або я за своїм носила? І сама не знаю, як він ті школи скінчив.

— Коби-то мені таке бог дав! — зітхає важко Дутчиха.

— Посилайте й ви! — радить коротко старий Сторонський, що читає якусь книжку від сина та й не рад тому, що йому перебивають. Тільки тої вільної хвилини, що в неділю, та й то перебивають.

— Та я б того страх як хотіла, коли нема за що! — відповідає мати Андруся.

А "пан" Микола Сторонський слухає того та й думає.

— Може б, Андруся до бурси прийняли? — каже.— Свідоцтво має добре.

Лице Дутчихи прояснюється, як сонце. Вона присідає-ться ближче до Миколи і давай його випитувати, як то з тою бурсою, чи б сина цілком даром прийняли, чи треба доплачувати,— все випиталася дочиста, бо розумна була жінка і знала, як і що. Стало на тім, що Микола Сторонський має написати просьбу до заряду бурси, щоб прийняли Андруся Дутку, коли можна, задармо, а як ні, то за малою доплатою.

— Ви у Львові маєте знайомих панів, то вже якось зробите! Правда, пане професор?

А "пан професор" на те: "Буду старатися",— каже. І Дутчисі поки що більше нічого не треба; вона така щаслива й рада, як би її хто на сто коней посадив. А що її найбільше тішить, то се, що могли б сестрі Касюні похвалитися і своїм Андрусем: не лиш її Михась піде до "лацінських шкіл", але й Андрусь. Андрусеве свідоцтво добре, не таке, як Михасеве, його приймуть до бурси, а там уже — боже поможи! — якось-то буде.

І коли вона про те думала, вертаючись додому, їй конче хотілося вступити до сестри Савчихи і сказати їй все-все. Але ні! Вона, як розумна жінка, не вступила, бо мала в тім свій рахунок. Ще Савчиха пішла б до Сторонського й казала б подати і свого Михася до бурси, а те могло б вийти їй на зле, бо скорше приймуть сина, коли хлопців зголоситься до бурси менше.

Увечері ще поговорила про те з своїм чоловіком — той сказав, що сам мав таку думку,— і обидві сестри, Савчиха і Дутчиха, в ту ніч із неділі на понеділок думали довго про своїх синів, поки не заснули.

І було б із того всього не вийшло ніякого лиха, якби була Савчиха не довідалася зараз на другий день від тітки Сторонської на місті, що й Христина хоче посилати сина до Львова та що Микола обіцяв навіть подати їй Андруся до бурси. Не знати від чого зробилося їй дуже гірко, і хоч як їй було ненаручно покидати роботу дома, пішла таки ввечері на хвилину до своїх родичів, стареньких поважних міщан Чупських, що, поженивши трьох синів і повіддававши чотири доньки заміж, доживали віку при двох синах іще нежонатих. Лихо надало, що там у ту саму пору були в гостях Микола Сторонський і Дутчиха... Прийшла, видно, за тим самим, що й Савчиха.

Сіла собі Савчиха коло печі і слухає, про що мова. Дутчиха замовкла також, розмовляють тільки старі Чупські про своїх унуків, Михася й Андруся, випитуються, а їм відповідає або пояснює справу Сторонський. За бурсу мови нема. Слухає-слухає Савчиха, і бере її злість.

— Аз бурсою що? — каже нараз, обертаючись до Сторонського.— Хіба я не знаю, що ви Андруся хочете до бурси задармо дати, а мого Михася не хочете? А що то, чи мій син гірший як Христинин? Або чи я вам гірша сестра як Христина, що ви її сторону тримаєте?

Сторонський здивувався дуже; вже збирався відповісти, та випредила його Христина Дутчиха.

— Що ж ти кажеш, Касюню? Та чию він сторону тримає? Знає, що я бідна, та й хоче допомогти мені й Андрусеві.

— Або я багачка? — обурилася Савчиха.— Найшли багачку! Більшої не виділи...

— Але ж, Касюню! Адже то всі видять, що мій на тих трісках не заробить, і сама ти знаєш, що з столярства грошей не зложити.

— А її син добре свідоцтво має, а її сина до бурси, а їй те, а їй се,— говорила ображена Савчиха,— а я багачка невидана, мій Михась і зле вчиться, і задармо його до бурси не приймуть, тільки аби я платила... А в мене є інші дрібні діти...

— А хіба в мене нема? — вже гнівно спитала Христина.— В тебе четверо, а в мене п'ятеро!

— А твій чоловік заробить, а мій п'є: не додому, а з дому виносить...— падькалася Савчиха.

— То най не п'є! — сказав старий Чупський.

— Най по шинках не ходить! —додала'Дутчиха.

Аж тут Савчиху заболіло серце за чоловіка; вона зірвалася і крикнула:

— А вам що до того? Як п'є, то за свої гроші! А вам зась! Що мені випомінаєте?

Тут вмішалась до суперечки мати Савчихи:

— Касюню, що тобі бог дав? Чого ти сердишся? Піде Андрусь до Львова, то най з богом іде. І Михась піде, і Андрусь піде — боже їм поможи...

— Аби-сьте знали, що піде! — потвердила Савчиха.— Дам Михася до школи, заплачу, а твого до бурси; хто знає, чи приймуть...

А в Дутчихи знов заболіло серце за сина; сама думка, що можуть її сина не прийняти до бурси, запекла її, і вона гірко заплакала, притуливши запаску до очей.

— Та де мені з багачками мірятися?! — приповідала вона крізь сльози.— Зросла дитина в недостатку та й мусить гинути в біді. А людські діти панами будуть...

Та й таке наговорила, що не знати, що на те й казати. Хотів їх усіх помирити Сторонський — не вдалося: ні за що ні про що сестри посварилися. Аж коли Микола сказав, що подасть і Михася до бурси, настав трохи мир у хаті.

Як він те сказав, старому Чупському прийшла нараз до голови дуже розумна думка, яку тільки досвідна, стара голова могла видумати. Сказав він таке, що у Львові живе його братаниці сестра за кондуктором від "трам-балю". Всі її знають. І жінка добра, і чоловік її добрий. Отож, якби до неї дати Михася на станцію і довозити йому їсти та все, що потрібно, то хлопець мав би догляд ліпший, як у бурсі. Все то бурса, як касарня, а Михась хлопець слабовитий, потребує догляду дома. В бурсі дають їсти три рази, а він би не раз хотів і четвертий раз укусити, а не було б чого. Звичайна річ, як задармо.

Сі слова старого Чупського переконали Савчиху відразу; їй було жаль сина, і така будучина, яка, по словам її батька, ждала Михася в бурсі, налякала її. Справді, Михась потребує догляду; піде з дому, де так йому добре діялось, і в бурсі готов змарніти. Яка ж користь із цілої школи, якби хлопець, із яким так тяжко набідувалась, знов — не дай боже — захорував?

— А може б, і я так зробили? — спиталася Дутчиха, якій нараз здалося, що нема чого за бурсою тужити.— Ліпше дитині дещо посилати, та най би голоду не знало.

— Почекайте лиш! — вмішався тепер у бесіду Сторонський, радий, що розмова на таке зійшла.— Ще п'ять неділь часу; маєте час надуматися.

— Я свого до бурси не дам! — рішила зараз Савчиха.— Шкода дитини...

— Добре й так! — говорив Сторонський, втихомирюючи розбурхані уми.— Побачимо, якось-то буде. Аби тільки хлопці екзамен поздавали; от най тепер учаться трохи...

І так помалу-помалу настала добра злагода в хаті; але вже Савчиха до сестри Дутчихи серця не мала і чулася ображеною, хоч не знала чим. Так само й Дутчиха скося дивилася на сестру...

### III

Отут би я вам, люди добрі, хотів щось сказати, і не знаю, звідки почати, бо мені соромно. А сказати мушу, хоч би не знати що, бо як те і Савчиха, й Савка, і її син Михась дуже шанували, дуже коло того ходили, то й мені не можна його оминати. Ще якби то була корова, або кінь, або вівця, то нічого б мені і сороматися, а то вам, знаєте, був — даруйте за слово — вепприк, як корова. Може, й не такий завбільшки, як корова, але що зросту такого, як добра ялівка, то б і присяг. Тільки що грубший як ялівка; такий уже грубий собі, що ноги його щезли зовсім у череві і він, бідолаха, ні в кут, ні в двері; ані йому рушитися як треба, ані навіть до цебрика підійти. Тим часом ступить, нещасний, кілька кроків по хліві, засапається та й приляже на соломі спочивати.

Де його такого Савка придбав, то не знати; був собі зразу худий, тільки ребра виставали. Привіз його звідкись Савка й каже Михасеві:

— Ото для тебе, аби-сь його пильнував. Потім собі чи продаси, чи заріжеш і справиш собі убрання.— А Михась,— звичайно, як різницька

дитина,— дуже собі вподобав того веприка, зараз його назвав Зіркатим, бо мав чорну зірку на чолі, а сам був білий, та й як став його разом із мамою пильнувати, годувати то мукою, то грисом, то чим мали,— вигодували до півроку Зіркатого так, що йому не то ребра, а й ноги щезли під солониною, так що тільки ратиці було видно.

Зіркатий знав так свого добродія, Михася, що все радісно рохкав, коли той приходив до хліва. Тяжко було йому зводитися з соломи, але він, що сили мав, так піднімав голову і протягав рило за листям капусти чи за буряком у руках Михася. Вибагливий зробився дуже: чого-небудь не їв, бараболі й не рушив. Отож і подасть йому Михась буряк чи що там, а Зіркатий тільки рохне раз і другий, ніби дякує. Звичайно, німа твар, не знає інакше дякувати. То Михась за таке пошкрябає Зіркатого по щетині, а він тільки сопе, так йому любо та мило. Дивляться на те інші безроги в хліві, і дуже їх заздрість бере, чому-то їм не так добре. Прибіжать до Михася, хочуть йому вхопити з руки буряк чи капусту, а він їх чоботом та в рило так і заїде, що ті аж не знають, де собі місця шукати. Копне, кажу вам, других у рило, а потім добуде з кишені яблуко і, сам хоч який ласий на яблука — звичайно, хлопець! — візьме, перекроїть, половину собі візьме, а половину Зіркатому в самий писок запхає, і той собі, сердега, гризе помаленьку та тільки моргає дрібненькими оченятами ласкаво на Михася. Воно-то ніби й німа твар, а свого таки знає.

А був Зіркатий варт — так собі, аби не помилитися,— як на доброго купця, яких сто ринських — може, без двох-трьох, але таки варт був. І як то погана людська натура у всіх, так і в Савки зараз десь по святім спасі де не взялася погана думка, аби Зіркатому смерть зробити й ті гроші за нього взяти. Прийшов до хліва, обмацав Зіркатого з одного й з другого боку, вдарив його немилосердно по рилі, коли той шукав чогось у руках, і, вернувшись до хати, каже до жінки:

— Зіркатого треба б уже різати; вже більше не потовстіє.

Як те почув Михась, що був у хаті й щось читав, бо мама казала,— кинув книжку, припав до тата й ну його просити:

— Не ріжте ще, тату, Зіркатого; він мій, най ще годується.

— А чого буде дармо їсти? — так батько на те.

— Так він уже й так мало їсть,— відповідає син,— а ми його восени заріжемо, і я собі кожушок справлю.

А Савчиха, дуже тепер до сина прихильна, обстала за Михасем і каже:

— Та най там іще в хліві лежить; тільки потіхи для Михася. Він тепер, бідненький, вчиться... Най-но ще.

— Як най, то най,— відповів Савка і, нагостривши довгий ніж, вийшов у сіни, закликав парубка, вивіз іншу товсту безрогу з хліва, звалив її з ніг і вправною рукою затопив відразу ніж у серце. Ніколи було безрозі й заквичати, як випадає. А Михась вибіг із мискою в сіни та й підставив її на кров, що бухала з безроги. Інша дитина, може б, і не дивилася на таке, а Михасеві байдуже, він до того звик. Упоравшись із тим, скочив до хліва подивитися на Зіркатого; а Зіркатий, видно, і не знав, із якої біди вирятував його Михась,— запхав рило в соломку і дрімав собі, як би нічого. Подивився на нього Михась, пожалував і вийшов.

Навкучилася йому книжка — страх як надоїла! Мама нічого не розуміє, а все каже: "Вчися та вчися!" Дяків брат спокою йому не дає, щодня приходить. А вуйко Сторонський скличе не раз Михася й Андруса до купи та й випитує їх,— ба се, ба те, а того ще не знаєте, а сього навчіться! І вже за тою наукою ні на торг мама Михася не пускає, ні на улицу — ніде. Одна ще тільки надія — на тата, що не пустить його до Львова та й він лишиться дома. А маму то вже й переговорити годі. Мусить,— каже все татові,— йти! Що ти, пияк, розумієш. Раз була й сварка за Михася: тато був п'яний та й трохи не вбив маму поліном. І все каже, що сина на чужі руки не пустить: у нього дітей не копиця, хліба не голодні, розганяти їх із хати по світі не годиться, най дома роблять.

Жінка от-от буде мати поміч із Геленки, а йому ніким буде колись виручитися, за всім сам ходи та й ходи!

Все те Михась чув по раз і не два і добре розумів, що батько за ним, а мама проти нього. І хоч мама тепер під час вакацій дозирала його ще більше, як іншими часами, справила йому навіть комірчики до сорочки, яких перше ніколи не носив, і червону красну краватку, а збиралася справляти нове убрання, черевики й нові сорочки, щоб мав у Львові цілу виправу, все ж він чув якийсь жаль до мами, а тато був йому миліший.

Раз мами не було, а тато прийшов трохи підпийлий додому; прийшов та й став собі над Михасем. А Михась щось писав. Стояв-стояв так Савка з добру хвилю, а потім як візьме Михася в обійми і ну його цілувати, жалібним голосом примовляти, а сльози йому аж на вуса капають. Михась те бачить та й собі в плач. А Геленка собі, й Стасьо собі, й найменший синок також — так усі розревілися, що господи! Здавалось би — самі свої, то їм жаль за Михасем, нема дивоти; але ж бо й стара слуга Ганка, як зрозуміла, про що йде,— і собі фартухом дрібні сльози втирає. І їй жаль зробився, що панич от-от від'їде. А тут приходить на те все сама Савчиха в хату, дивиться — чоловік Михася обіймає, з кишеньі цукорки вийняв, дає синові, а сам тільки хлипає. І діти також. Подивилася Савчиха, зрозуміла все, прискочила до Михася, зняла його з колін тата та ще й крикнула:

— Чого мені дитину розпускаєш?.. Най учиться! Зараз професор до нього прийде.

Сів Михась, як туман, за книжку, а Савка схилив голову на кожух, виложив ноги на "банкбетель" та й зараз заснув із великого горя. Втихомирила Савчиха розплакані діти, а сама пішла до стодоли за половою для худоби і там як сіла на снопи, то сама з півгодини плакала так жалісно, що господи! Дуже вона любила того Михася, як і всі діти свої.

Чим ближче надходив день від'їзду сина до Львова, тим Савка робився щораз більше мовчазним; бодай про сина з жінкою не говорив. Розмовляв він про нього з іншими людьми, міркував собі і сяк і так, і виміркував, що раз — жінці не потрафить відрадити, а друге — може б, і не треба відраджувати дати Михася до вищих шкіл. От Гринченків син "ксьондзом", а Заступи "ад'юнком", ну а хоч би тітки Сторонської син — буде вже від осені професором. Все те й для фамілії красно, і самій дитині не гірка година. Не буде потребувати мучитися, по ярмарках їздити, з хлопами сваритися,— все що готовий гріш на декрет, то не те, що зарібки: раз є, другий раз нема.

І як отаке Савка виміркував, то вже спокійно дивився на заходи жінки коло виправи для Михася. А навіть сам зняв із цвяха зіпсований старий дзигарок, заніс до годинникаря, дав направити, а по напрямі подарував його Михасеві, аби його удобрухати, щоб не боявся їхати до Львова. Нащо йому, Савці, буде без потреби висіти дзигарок на стіні, коли сам має новий, а дитині можна втіх> зробити?

Михась, хоч і як рад був дзигаркові, почувся нараз безпомічним, побачив, що йому викруту нема. Перед від'їздом він що вийшов на місто, то зараз вертався смутний-смутий, аж Савчисі жаль було дивитися на дитину; що загляне у хлів до Зіркатого, знов вийде невеселий. І не можна йому ніякої радоньки дати, так дитина зажурилася. Бачить те Савчиха й потайки сльози втирає, але перед хлопцем та перед чоловіком жалю не показує, аби їм жалю не завдавати.

На нараді у старих Чупських рішили всі, щоб сам Савка відвіз сина до Львова; все він у Львові борше визнається, він там уже бувалий, а Микола Сторонський, що треба, то покаже, як і куди. Що чоловік, то не баба; баба собі ради у Львові не дасть: іще загубиться з дитиною або її хто обкраде, так як обікрали раз Дутчиху. А до того Савка мав іще й інтерес до львівських різників, то йому і наручно. Дутчиха мала вибратися до "колеї" на другий день разом із Сторонським, бо ще Андрусеві сорочок не випрасувала і швець черевиків не зробив на час,— то припізналася трохи.

Сонце щойно пішло з полудня, як Савчиха виправляла свого сина до Львова. Отак іще доки віз із кіньми стояв на подвір'ї, то ще мати держалася, не плакала. Та як побачила, що мама, стара Чупська, обтирає сльози, а парубок сідає вже на віз, так гірко заплакала, що вже сльозам не було ні впину, ні розради. Діти собі в плач, Савка тільки очима кліпає (випив уже дещо), бабуся благословить унука, а він усіх по руках цілує та й плаче гірко також. Уже парубок тріснув батоном і Савка примостився на возі, а мати ще стає на шпичі колеса та обгортає сина, аби не перестудився; каже чоловікові пильнувати його вночі, а бабуся з глибокої кишені витягає дві шістки і дає ще Михасеві "на горіхи"...

— Ну їдь уже раз! — приказує старий Чупський погоничеві нетерпеливо.

І погонич рушає. Віз викочується скоро з подвір'я, на яким остаються заплакані жінки й діти, мовчать якийсь час, а потім втихомирюються і входять до хати. Лише мати дивиться ще з дороги довго за від'їжджаючим возом.

Савка закупив собі сигаро і їде містом гордо. "Куди?" — питаються його знайомі. "До Львова Михася везу", — відповідає Савка. "До шкіл?" — "Аякже!" — "Дай, боже, щасливо!" — "Дай, боже; дякую за добре слово".

А коні женуть скоро; от уже й рогачку минають. Михась сидить заплаканий проти батька, не знає, що з собою почати. Бере він виймає яблуко з кишені, їсть та й якось і плакати забуває. Все ще тато є коло нього, то й йому здається так, як би дома був.

— Як будете різати Зіркатого, то мені дасте знати: то гроші мої,— каже до тата.

— Добре, добре,— так батько,— я твого не хочу. І но аби ти вчився. Кожушок тобі справлю.

— Але його б іще можна підгодувати,— зауважає син.

— Кого? — питається задуманий батько.

— А Зіркатого. Він іще їсть.

— Ну-ну, якось-то буде; не журися ти ним...

А на небі сонечко пішло геть із полудня, і хоч то вже по першій пречистій, а пекло таки добре. На гостинці пил клубами в'ється довкола воза, залітає Савці в ніс і у горло, від чого воно йому дуже висихає. Так висохло воно йому, що він у Новім Яжові мусив злізти з воза і вступити до коршми. Пиво було недобре, та все Савка трохи заохолодився, горло промив. Випив, заплатив, закупив згасле цигаро — й далі в дорогу. їде він, їде, а тут трохи й вітер зірвався і порохом мете Савці просто в лице. Сплюнув Савка раз і другий і зараз-таки в селі Склі вступив знову до коршми. Найшов там знайомого й забалакався. Так забалакався, що казав погоничеві дати коням трохи сіна, отак лиш жменю, аби дармо не стояли, а сам випив зі знайомим по гальбі та й синові дав склянку.

Випив Михась склянку пива й вийшов із коршми. Дивиться в сторону додому — не видно нічого, йно гостинець і поля. Нагадав собі маму і зробилося йому дуже жаль. А як нагадав собі ще й незнаний Львів, то до того і страшно йому стало. От він, не багато думаючи, як дурний хлопчисько, тихцем, ніби так собі, гайда на гостинець, оглянувся раз і другий, чи батько не бачить або погонич, скочив у рів і давай чимскорше втікати додому. Біжить, біжить, аж задихався. Тут і страшно йому перед батьком, а вертати ніяк не хочеться, ні за які гроші. Там дома, певно, мама плаче за ним, а Михасеві жаль і за нею, і за Геленкою, і за Стасьом — ні! Треба вертатися додому. Може, то ще якось минеться; як прийде додому, як стане просити, то мамі зробиться жаль, і вона його вже не пустить до Львова.

Так та думка засіла хлопцеві в голові, що він біг та й біг не припочиваючи, аж добіг до Нового Яжова. А вже було смерклося, і ніхто його не бачив, а хоч і бачив, то яке там кому було діло до хлопця? Михась, що підбіжить кусень дороги, все оглядається, чи не здоганяє його батько кіньми, але батько не їде, воза не видко. Одначе страх таки бере хлопця, і він йде таким кроком, як старий. Минув уже Новий Яжів і вийшов у поле. Надворі щораз темнішає, Михась добачає тут і там ніби заяців, ніби якихось страхопудів — аж мурашки йдуть йому поза плечі,— але він не такий боязкий, щоб увечері лякався ходити.

Такі і подібні думки снуються йому по голові, мішаються одна з другою та підганяють його в ході. Втомився хлопчисько, аж піт йому виступив на чоло. Але хоч уже додому недалеко! От у пільмі видко з горба світло в місті: ще з півгодини — і Михась буде дома.

Минає півгодини, і втомлений Михась стоїть перед вікнами своєї хати. Дивиться, що мама робить. Сидить під печею, наймолодший син на колінах, та й від часу до часу обтирає очі. А Геленка коло неї. Щось говорить, але надвір не чути. Що тут робити? Чи входити до хати, чи ні? Ану ж мама буде бити?

Думав так Михась хвилю-дві і входить тихцем у сіни.

— А хто там? — питається з хати Савчиха.

А Михась і боїться відповісти, і боїться двері відчинити.

— Подивися-но, Ганко!.. Там щось у сінях рушилося, чи що таке! — каже Савчиха до слуги.

Відчиняє Гайка двері, а Михась шусть — і сховався за бочку. А в Гайки аж душа захолола.

— Свят-свят-свят! — каже.— Чи не Михась то?!

— Що тобі бог дав! — завважила Савчиха, але садовить дитину на лавку і сама йде з лампою в сіни.

Аж тут Михась вилазить із-за бочки, скривився, та до мами; береться її в руку цілувати. Савчиха дивиться й очам своїм не вірить.

— А ти звідки тут узявся? — питається.

— Та я втік! — відповідає син несміливо і на місці встояти не може.

— А де ж тато?

— В Склі, пиво п'ють.

Розсердилася Савчиха так, що трохи лампою не вдарила об землю. І то не так на хлопця взяла її злість, як більше на "старого". Взяла Михася за руку і ввела в хату. А Михась як почувся знову дома, то й повеселів так, що йому аж очі світяться.

— Падоньку мій, що тут робити? — журиться Савчиха. Вибила б хлопця — жаль їй: вона, правду сказати, і сама трохи рада, що його має дома! Висварилася б із чоловіком, так він же в Склі. Ще десь коні затратить...

— Світку ж мій!... — нарікає Савчиха, бо і є чого; коні можуть пропасти. А хіба Мойкові не пропали так на Янівській Горі? Пропали на нинішній день...

З великої досади Савчиха вдарила Михася кулаком по плечах, але в тій же хвилі й пом'якшало її серце; вона добула з кухні печеню і дала синові їсти. Їсть Михась вечерю, трохи скривився, а мати ходить то сюди, то туди; тут кине ложку, тут миску посуне; от закричить на стару слугу, поміркує, що не було чого, і розсердиться на найменшого сина, що поплямив сукенку. Така її нетерплячка взяла, що страх!

Аж тут чує — на подвір'я в'їздить віз, чути голос парубка. Єсть! Приїхав Савка! Приїхав і, застрашений, прибігає в хату.

— Єсть Михась? — питається і, помітивши сина з печенею в руці, прискакує до нього, так як би його хотів бити.

Але Савчиха ловить його за руки, тру чає з цілої сили на лавку й бере Михася в оборону. Савка сідає на лавці.

До пізньої ночі сварилися обоє, а Михась собі спав цілком спокійно, як би то ніякої провини не мав. Правда, що хлопець був здоровий...

#### IV

Страх які ті люди обмовні! Ніби що в тім таке велике, що хлопчисько втік із дороги? Втік, бо дурний, а якби розум мав, то б не втікав. Отже, не такі люди мало-міські. Довідалися від Савкового парубка, як і що, і до полудня вже півміста знало про все. Ну, дізналися люди про пригоду — не велике лихо! Та-бо мало того, що знали, а ще й сміялися поза очі, не з хлопця, а з Савчихи. І не що вже чужі, а й сестра Савчихи, Дутчиха, велику радість чула у своїм серці, як довідалася, що Михась утік додому.

— Правда, ти не втечеш? — питалася свого Андруся.

— Ні, не втечу,— каже Андрусь.— Я сам хочу до школи йти.

Не стерпіла Дутчиха мовчати і розповіла сусіді за Михася й за Андруся, який то Михась не цікавий до школи, а її син цікавий.

Савчиха своєму і дзигарки справляє, і комірці, як би якому паничеві, а вона, Дутчиха, того всього своєму не дає, бо не може, а проте в Ђозі надію має, що хлопець буде вчитися. А сусіда не така: взяла та й розповіла те даліше.

Воно-то, певна річ, яке б то материнське серце не радувалося б доброю дитиною, а проте хоч би й як — і Сав-

чихи син не такий вже недотепний, аби до шкіл не міг ходити. Втік раз, а тепер уже не втече, бо Савчиха сама повезе його до Львова. Видко, годі спуститись на чоловіка, треба самій відвозити. Дутчиха їде досвіта зі своїм сином до Львова, з нею їде Сторонський, то вона також поїде. Не возом на Янів до Львова, а до Судової Вишні на "колею". Так ліпше. Дорожче трохи — то правда, та най уже! Що робити?.. Коли стало на юшку, то стане й на петрушку.

Як то буває між людьми: один світа звидить, аж йому навкучиться, а другий сидить та й сидить у своїм гнізді, аж здається йому, що поза його містом чи селом уже людей нема, а коли й є, то якісь йе свійські. Савка в світі бувалий: був і в Кракові, і в Перемишлі, і у Львові, і в Тернополі, в Станіславові, аж по Галич засягнув раз, звичайно, що купець: їздити мусить; айв Дрогобичі був також. А Савчиха як була на Кальварії коло Добромиля і в Янові на торзі, то більше світу й не бачила. Дутчиха так само: була на Кальварії на відпусті і в Краківці раз із скринями. Як же таким жінкам необізнаним і вибиратися до Львова? А вони таки вибралися з синами! Савчиха не вірила своєму чоловікові, а Дутка знов мав якусь пильну роботу та й мусив жінку вислати. Добре ще, що їхав із ними тітчин син Микола; то він між бабами лад робив.

Приїхали до Судової Вишні, ще сонце не сходило. Чекали з годину, аж їм навкучилося. Савчиха вийняла ковбаси, частує Сторонського, а Дутчиха — що-то розумна жінка! — радить Сторонському не їсти рано холодну ковбасу, бо пошкодить, а от вона має добру горілку й тісточка, то можна перекусити. І послухав Микола Дутчиху, що Сав-чисі дуже не сподобалося.

Правду сказати, Дутчиха й спекти по-панськи вміла. Навчилася від чешки,— тої, знаєте, що по всіх весіллях варить і пече. Придивилася й навчилася. У неї чи з маком, чи з конфітурами спекти пиріжки, чи що там

— то нічого, все уміє, так як би яка пані, а не донька різника Чупського. Така вже цікава була до всього. Бог так їй дав, таку натуру цікаву.

Їдять вони, частуються, аж тут дзень-дзелень! — приїхав поїзд. Треба збиратися. І не допилнуй же в ту хвилю всього, аби чого не забути,— ні! забула Савчиха у поспіху ковбасу, в папері завинену, на лавці; забула, сіла у віз, зложила коло себе, що мала, посадила й Михася й чекає. Оглядається сюди й туди,— дуже їй чудний видався той віз,

97

4 О. Маковсй. т. 2

у яким мала їхати. Хата не хата, самі лавки й полиці; вікна, щоправда, є, але більше нічого. А вона ще, як жиє, таким возом не їздила, хоч і бачила,— то для того їй так чудно. Нібито, правду сказавши, Дутчисі також чудно, бо також на залізниці не їздила ніколи, але що розумна жінка була і знала, що випадає, а що ні, то не оглядалася на всі боки, тільки поклала, що мала, на полицю, посадовила Андруся коло себе, поспиталася, як випадає, Сторонського, чи йому вигідно сидіти, й чекала. А Савчиха своїх тлумаків на полицю не клала, тільки на колінах тримала і коло себе на лавці, аби не пропали,— так нікому не вірила.

Свиставка на паровозі засвистала так голосно, що хлопці, а й сама Савчиха налякалася. Перехрестилася і почала шепотіти якусь молитву. А Дутчисі від того смішно зробилося, що сестра така боязка, і вона про те шепнула Сторонському. Сторонський також усміхнувся. Дуже йому подобалася ота сестра Христина Дутчиха. Вже що хоче кажіть, вона таки й на вид була собі ще гарна. П'ятеро дітей мала, а шосте вмерло — то правда, але жінка була ще молода — яких тридцять літ мала, більше ні,— і цвіла собі, як рожа. А очі то такі мала веселі, що як та дитина. Подивиться — ніби сміється до тебе і — прости, боже, гріха! — звести з розуму хоче або що — дарма що у неї свій чоловік є, а вона така вже з натури була до всіх привітна.

То "професор" собі коло неї сидить і балакає. Балакав про те, як там живеться в бурсі,— бо Андруся прийняли в бурсу за малу доплату,— каже, що, може, навіть сам обох хлопців буде вчити, бо його прийняли до руської гімназії на учителя і він готов іще мати Андруся й Михася під своєю рукою. Аби тільки вчилися... Балакають собі любенько, жартують, як би які молодята. Савчиха кривиться, аж нараз під Городком вона сюди-туди до ковбаси, а ковбаси нема.

Ну нема, то нема; забула, то забула, коли ж бо Савчисі великий жаль і страта; ковбаси було з п'ять фунтів, а то гроші не малі — якого півтора ринського! Де лишила? А де ж би, як не в Судовій Вишні на лавці під вікном! І як вона могла її забути? Був би мав хлопець хоч на тиждень що їсти, а тепер пропало. Так Савчисі жаль за ковбасою, що трохи на плач їй не збирається. Сама її робила для сина, а тепер хто її їсть? То злий знак... А тут іще приходить їй на думку, що сестра й Сторонський, певно, бачили, як вона лишила ковбасу на лавці, і навмисне їй

не сказали, аби мала страту. Ще потім на від'їзнім сміялися. То, певно, з неї!.. Туй-туй і вже була б те вимовила, але Львів був недалеко, і вона зрозуміла, що тепер не пора ображати Сторонського: він же потрібний і для неї, й для Михася. Сестра зубами світить до Сторонського — стиду не має, а він тому рад; годі ж тепер і їй починати яку суперечку. Пропали зо три лікті ковбаси, як у воду впали. На сам початок — і така страта!..

Приїхали у Львів на дворець. Сторонський радить їхати в місто електричним трамваєм; Дутчиха на те радо пристає — новина їй, а Савчиха не хоче: раз — боїться машини без коня і без пари, без нічого, а друге — шко;а, каже, грошей: можна й пішки зайти. Але Сторонський на те не пристає, платить за всіх білети (Дутчиха йому потім звернула, а Савчиха ні) і садовить у возі. Дивуються жінки і хлопці,, що за кумедія: віз їде, а тої "лєтрики" ніде не видно, ні спереду, ні ззаду, хоч Сторонський пояснює, що то таки "лєтрика" тягне, така сама сила, як блискавиці в хмарах. Та де то небувалим жінкам зрозуміти? Але щось таки віз тягне;

фірман корбу крутить, а що воно є, бог те знає, а вони не розгадають: не така їх голова.

Приїхали у місто. Ну хвала бо! Ідуть, ідуть, дивуються: хлопців трохи віз не переїхав, а Савчиха трохи тлумака не згубила — тяжкий такий! Завів Сторонський Савчиху до кондукторки, а Дутчиху з сином до бурси. Лишили там свої тлумаки, а потім Сторонський пішов із хлопцями до гімназії, аби здавали іспит. Довго те протяглося, трохи не цілий день; мами чекали-чекали нетерпеливо, але якось, бог дав, хлопці поздавали іспит. Один лиш Сторонський знав, як мусив за Михася просити знайомих професорів, що не хотіли його прийняти до школи, а як знов був вдоволений з Андруся, що професорам сподобався. Але він того матерям не розповідав; казав, що обидва екзамен здали добре й тепер мусять лишитися у Львові. Дасть бог, і далі буде добре.

Так те сподобалося і Савчисі, і Дутчисі, що вони ніяк не могли від'їхати зі Львова, не запросивши Сторонського на пиво. Погостили його, зайшли ще до кондукторки, поплакали над синами та й від'їхали жидівським возом на Янів додому, бо то хоч і мука — їхати цілу ніч сім миль, але зате дешевше й безпечніше!

Поїхали смутні мами додому; Андрусь пішов у бурсу, а Михась сидить у кондукторки й плаче. Так уже плаче, аж заводить. "Пані" його, що її тіткою кликали, потішає і так і сяк — не помагає. Аж у кінці змучився хлопець і заснув.

А рано, ще не світало, збудився, щось собі поміркував, убрався, вийшов на хвильку з хати — тітка й не гадала нічого,— вийшов із камениці, і як бачив шлях залізниці електричної, так просто ним пішов на дворець. Такий був мудрий — добре за дня всьому придивився!.. Прийшов на дворець і питається, чи відходить тепер "колея" до Судової Вишні. Сказали йому, що ось зараз відходить.

— А де б тут можна білет купити? — питається ще. Показали йому, де купити; він купив, бо мав гроші від

мами, і, за людьми йдучи, сів у вагон та й просто поїхав у Судову Вишню.

Такий був штудерний! Правда й те, що не такий уже був молоденький: чотирнадцять літ минуло йому на спаса, то розум уже мав. Приїхав у Судову Вишню, ще й розпитався, чи не найшов хто ковбаси, та, не відпитавши її, придибав якогось селянина, що їхав до Віжомлі, присів собі з ним, а від Віжомлі знов із якимось другим добрий кусень дороги проїхав, решта йшов і так перед полуднем був уже дома. Йде він загуменками, аби його люди не бачили, а тут у ту саму хвилю мати надходить із міста, щойно також приїхала зі Львова.

Дивиться Савчиха і не йме віри своїм очам.

— Чи то ти, Михасю? — питається його з острахом.

— Я, мамо! — так Михась.— Мені було дуже, жаль, і я приїхав...

— Та як же ти приїхав? — дивується Савчиха, а тут із дива аж руки опустила.

— На колії,— каже Михась.— Досвіта вибрався.

— А цьоця тебе пустила?

— Вона не знала, що я хочу їхати.

— Що ж тобі сталося? — питається Савчиха, а голос у неї тремтить із пересердя та жалю.

Аж тут на те надходить Савка з міста.

— А що? Певно, не здав? — питається.— Коли не здав, то ще ліпше. Він мені потрібний. Я аж плакав учора за ним.

— Але ж він здав і знов утік!

— Та як же втік? — дивується Савка.

Справа зараз виявилася, і Савка, погнівавшись трохи, навіть тішиться, що його син такий мудрагель; дивувався йому, як би не знати кому.

Михась побув кілька годин дома, оглянув іще раз свого Зіркатого, але на місто не виходив, бо мати його не пустила. І так уже люди будуть мати про що клепати.

Але підвечір Савка казав запрягти коней, заїхав у Судову Вишню, а звідтам залізницею відвіз знову Михася до Львова, до затривоженої дуже тітки. І мусив уже тепер Михась остатися у Львові.

## V

Гей, боже! Якби то в Савчихи чоловік такий, як у інших жінок, була б і рукам пільга, і голові розрада. В інших жінок чоловік і господарства догляне, і худоби, і в поле піде — всюди оком кине. А Савка ні! Там десь поїде часом на торг, купить що або й не купить, вернеться запитий і дармує. А ти, Савчихо, доглядай дітей і худоби, вари, печи, пери, коло молотильників ходи, бульбу копай, на місті м'ясо продавай — всюди сама ходи та дозируй, бо Савка — пан, йому не хочеться. І вже за тою роботою Савчиха ні спить, ні їсть — так стала, як "сотворіння". Подивиться не раз мама Чупська на неї і каже:

— Ти-бо, Касюню, пильнуйся трохи. Найми ще слугу! Та й на свого покричи!

А Савчиха більше слуг не хоче, каже, що й з тих, які має, користі нема, йно дарма хліб переводять. Петрові ж хоч кричи або й не кричи,— нічого не допоможе: з того часу, як Михась від'їхав, іще гірше п'є. А тут до того всього журиться ще й Михасем, що він там робить у тім Львові; поїхати б треба, а нема коли. Вже тиждень минув, а йому б і те і се завезти треба, бо не має.

І хоч як Савчиха часу не мала, а поїхала до Михася. Приїхала, привезла, що треба, розвідалася, що Сторонський учить у інших класах, а не в тих, де Михась і Андрусь, походила трохи по місті, і що їй найбільше подобалося, то ті мундури, що їх студенти носять у гімназії. Давніше їх не було, а тепер настали. Ходять собі студенти, як би які кадети; подивишся на якого з них — і зараз пізнати, з якої кляси. В того три срібні пояски на комірі — видно, що з третьої кляси; а в сього три золоті пояски — зараз видно, що з семої кляси. А шапка з якимось знаком чи орлом — цілком так, як у молоденьких кадетів. Так собі Савчиха той мундур уподобала, що взяла та й замовила для Михася такий самий. І так на зиму треба буде йому "бурмуса" — най же має такий, як інші студенти. І вже собі міркувала, як то буде красно, коли Михась приїде в такий мундурі на різдво додому. Перейдеться по місті сюди-туди, а мамі буде втіха.

Зорудувала Савчиха, що мала, і від'їхала. А на другу неділю знов приїхала. Не могла всидіти дома, мусила свою дитину хоч раз на тиждень бачити. А потім за два тижні ще раз приїхала. Стрів її Сторонський і питається:

— Чи не зачасто ви, сестро, приїздите? Хлопцеві все тільки дім пригадуєте, а йому книжка не в голові.

— Хіба він не вчиться? — питається Савчиха.

— Адже не вчиться! Ліную такий — на цілу клясу перший. Йому Зіркатий в голові. Не писав до вас про Зіркатого?

— Та же писав!

— Ну, бачите,— його те обходить, а що кілька трійок одібрав, то йому байдуже.

Зажурилася Савчиха, питається, що робити. Порадив Сторонський взяти домашнього вчителя до Михася. Добре — взяли учителя.

Поїхала Савчиха додому і послухала Сторонського: не навідувалася до сина цілий місяць. Але на покрову таки послала свою маму Чупську до Львова, нібито на відпуст, а властиво, до сина — подивитися, чи йому чого не бракує. А з Чупською поїхала й Дутчиха до свого Андруся. По покрові ж і сам Савка при нагоді відвідав також Михася і розповів йому, що Зіркатого якогось там дня, певно, здріже. Стрів Сторонського і випив із ним дещо. Сторонський нарікав, що з Михасем зле — не вчиться; зате Андрусь пильний хлопець. А Савки те й голови не бралось; коли, каже, не вчиться, то верне додому; він і там потрібний. От змарнів лише хлопчисько!

Савка від'їхав.

І як би там то було дальше зложилось — знати не знаю, але сталося так, яке Савчисі й не снилося. Якогось там дня прийшов до Савки лист із Львова від самого директора гімназії. Не знала Савчиха, що в нім написано, дала перечитати доньці Геленці. Геленка читає, читає, і Савчиха не розуміє нічого. Пішла вона з тим до дядька, і той вичитав, що Михась не вчиться з латинської, німецької й руської мови та математики й обичаї має лихі. Смутку ж мій!

Порахувала Савчиха все, що досі видала на сина, й жаль їй зробився великий. Та-бо то вже до сотки доходило, не рахуючи того, що з дому вислала. Пішла вона до родичів і застала там Дутчиху.

— Чи ти дістала яке письмо за свого зі Львова? — питається сестри.

— Ні, не дістала,— каже Дутчиха.— Або що?

— Та нічого. Якби я так уміла підлизуватися тітчиному Миколі, то він би й за мого дбав, а так — то тільки про твого дбає,— впекла Савчиха сестру ні за що ні про що.

— Чого ж ти мене чіпаєшся? — питається сестра з жалем.

— Або я ні в кого ласки не маю; мій Михась і дурний, і не пильнується а твій і добрий, і вчиться; за ним усі, за моїм — ніхто.

— Та що ж я тому винна? — борониться Дутчиха, а вже голос у неї тремтить.

— Її сина до бурси запівдармо, а я за свого плати й плати — і ще не знати, чи варто.

А Дутчиха розсердилася й каже:

— Плати, коли хочеш пана мати! Вийми-но з твоєї зеленої скрині мошонку і потряси нею трохи. Не пошкодить тобі, маєш досить! А мені не кажи, що я підлизуюся...

А в Савчихи кров закипіла і, мов гороху висипала, таке наговорила-наплела:

— А тоді, на колії, до нього ти зуби не шкірила? А на покрову з ним на пиво не ходила? Хіба я не знаю?.. А до моїх грошей тобі зась! Зуби собі порахуй, а не мої гроші, дурна столярко, з своїм сином, таким дурним, як ти сама...

А в Дутчихи забоділо серце, не так за себе, як за Андруся, і вона відгризнулася, що страх!..

— З мого,— каже,— Андруся будуть люди; а з твого... най не кажу! Бо мій вчиться, хоч і дзигарка не має, і мундура не носить, як фантерист, а твій...

Забагато то було Савчисі; прискочила розлючена до сестри і підсунула свій костистий кулак аж під її ніс. І не знати, що б із того було вийшло, але надійшов на той крик старий батько Чупський і розборонив сварливі доньки. Тоді обидві розплакалися, а поплакавши, розійшлися, постановивши собі твердо в серцю своїм ніколи до себе й слова не промовити.

Нагадала собі Савчиха, що чоловік мав Зіркатого різати, і захмарена вернулася до хати. Приходить, а Зіркатий уже висить у сінях, причіплений за задні ноги до дрючка; висить, бідолаха, неживий, а такий довгий, що хоч як його високо підтягнули, а він рилом трохи землі не досягав. Висить і не рушиться, і вже тепер йому хоч яблуко, хоч буряк, хоч не знати що давай та по щетині гладь,— не рушиться, нещасний, бо Савка йому немилосердно смерть зробив, так як соткам інших товаришів Зіркатого. Якби був Зіркатий знав, що його така смерть чекає, був би втік у ліси та дебрі, там із диками корінці їв, а не лакомився на ласощі в Савки. Та ба! Якби знати наперед свою долю...

Згинув Зіркатий тихо, без крику й без зойку. Витягли його, трохи не винесли з хліва, перевернули; він засапався, думав, що його хочать шкрябати по щетині, аж тут... Ну що багато й говорити? Згинув Зіркатий від ножа, бо така доля всього його роду. Не мав, бідний, і часу, і сили

крикнути. Та вже, правду сказавши, і не дуже жаль було йому гинути, бо й життя стало йому немиле. Лежи та й лежи; з'їв би се — не смакує, з'їв би те — також ні; що ж таке життя варте?

— А ти де була? — питається Савка в жінки, розпорюючи Зіркатого від задніх ніг до передніх.

— А тобі що до того? — відворкнула жінка й увійшла в хату.

— Та мені нічого до тебе,— каже Савка,— але аби я сам воду наставляв для веприка та пильнував усього, то таки ще не бувало. Вечір надходить, а вона кудись волочиться.

Перемовилися так із хвилю з хати в сіни і з сіней в хату, поки Савчиха дверей не замкнула, бо зимно йшло. Порається Савка з кухаркою коло Зіркатого, а Савчиха щось коло дітей нишпорить; ніяка робота не береться їй. Все їй Михась на мислі: і жаль їй хлопця, і лиха на нього — така лиха, що будь він тут, вибила б його, як не свого.

І чи вона в таку лиху годину помислила, чи що таке, дивиться — аж тут мама її, Чупська, веде Михася додому. Веде його, тягне за руку в хату; що лиш хотіла щось сказати, а Савчиха як не вхопить патики, а потім Михася, вибила його, вибила, аж люди на улиці приставали — такий крик звів Іуїихась у хаті. Так биля Савчиха, що, не хотючи, аж маму й чоловіка свого, що прибігли боронити, по руках ударила, а сина з рук не випустила. І щоб притім яке слово сказала, ні — не промовила нічого, тільки відтрутила одурілого хлопця від себе, а сама вийшла з хати, пішла в кухню по другім боці сіней, сіла на лавку й задумалася.

— А ти звідки тут узявся? — питається Савка сина.

— Та що такого великого? — боронить уже бабуся Чупська внука, бо їй жаль стало.— Приїхав додому, а ви його б'єте!

— Та-бо я й сам не знаю, за що його жінка била,— завважив Савка.

— Та за що? От за що,— каже Чупська;— казав мені дяк: прийшло письмо, що він не вчиться. А в мене обидві сварилися через те...

— Хто?

— Та твоя з Христиною, що її вчиться, а твій ні.

— Ну-ну! Не велике нещастя,— обернувся Савка ласкаво до Михася,  
— тільки мені хлопця збила... Якби не те, що... дав би їй за те! Коли ж ти, Михасю, приїхав?

— З полудня, на колії,— відповів Михась заплаканим голосом.

— Аз Вишні як?

— Пішки прийшов.

— І пощо тебе тут?

— Ви мали різати Зіркатого, а він мій... то гроші мої, я коло нього ходив.

— А чи я ж тобі гроші краду, чи що? — боронився батько.— На, маєш там Зіркатого в сінях, бери собі його до Львова. Ой не буде, видко, з тебе ксьондз, тільки козоріз...

— Прийшов, знаєш, до мене,— почала бабуса,— такий змучений, бідачисько, а до мами боявся піти. "І до мами не піду, і до школи не піду", — каже.

— Та-бо я сам не знаю, пощо хлопця мучити,— закінчив Савка розмову і вийшов у сіни.

А тим часом із кухні надійшла Савчиха і мовчки поставила перед сином кусень ковбаси з капустою на тарілці.

Побув Михась дома два дні, бо нікому було його відвезти до Львова: в Савчихи була дитина хора, і сама не чулася здорова, а Савка не хотів їхати. Пустити ж самого хлопця мати не відважилася, не вірила, що вернеться до школи.

А з суботи на неділю сіла з жидами, що їхали до Львова, і на Янів поїхала разом з сином, хоч стара Чупська остерігала її, аби не їхали, бо вона тее... і в дорозі може трапитися — борони боже — яка пригода,,,

Не послухала Савчиха, поїхала.

## VI

Якби ж то вона була знала, що їй таке у Львові трапиться, була б і не рушилася з дому. Але вона собі рахувала, що хоч би й як, а їй таке трапитись не може, бо ще не час... Але чекайте, то треба зачати з кінця.

Приїхала вона до Львова така змучена, як би цілих^тих сім миль пішки йшла, а не їхала. Але що міцна жінка була, то не піддавалася. Відшукала Сторонського й попросила його на вино. Не хотів Сторонський іти, отягався, казав, що не має тепер часу, що прийде потім до тітки кондукторки та й таке інше. Але Савчиха його спиталася:

— Хіба ви, може, стидаєтеся, що я в кожушку? На таке питання Сторонський каже:

— Добре, ходім!

Пішли вони до Нафтули, до тих кімнат, що від подвір'я, сіли собі за стіл, казали дати вина й сидять. Михася не було, бо мама казала йому йти додому; якусь важну річ мала казати Сторонському, то аби хлопець не чув; що те його обходить?

П'ють вони собі вино, лиш Савчиха дуже помаленьку, бо не може, та й Сторонський видить, що намовляти її годі.

— То ви з Михасем приїхали? — питається Сторонський.

— Та приїхала,— каже Савчиха.— Прийшов, знаєте, з Вишні пішки і не знати пощо. По другу голову та по третій мозок! Але я йому дала! Відхочеться вже йому втікати!

— Мушу вам, сестро, сказати, що не подобається мені ваш Михась,— зауважив професор поважно.— Лінюх він великий, та й голова слаба...

— Я вже й сама не знаю, що з ним робити, пане професор! — нарікала Савчиха.— Я тягнулась би з останнього, аби тільки вчився, коли ж, видко, годі — як із каміння! Не маю щастя... Людські діти о голоді, о холоді до школи ходять, учаться, панами стають, а мій...

І Савчиха трохи не заплакала з жалю.

— Ви дістали зі школи письмо? — спитався Сторонський.

— Та дістала, дістала, бодай я його не видала...

— І знаєте, що там написано?

— Знаю!

— Що ж ви думаєте робити? Михась учитися не буде.

— Мусить учитися! — відповіла Савчиха рішуче.

— Але ж він не може, бо тупий і лінивий,— завважив професор,— натури не зміните!

— Зміню я йому так, що посиніє від синців, а таки буде вчитись!

— Ні, сестро, моя рада щира — не тратьтесь даліше надармо, візьміть собі його додому: буде господарем, різником, купцем, буде щасливим чоловіком,— пощо його силувати до школи, коли до того не здався? А бачу, що не здався!

Болить Савчиху така мова, страх як болить, аж серце ріже, але вона стримує свій жаль і з заздрістю питається:

— А як же Дутчишин Андрусь?

— Учиться дуже добре, порядний хлопець, такий слухняний...

— Але правда, що ви йому помагаєте? — питається Савчиха і дивиться допитливо в очі професора.

А професор нічого не здогадується.

— Ні,— каже,— я мало коли до нього й заходжу; зайду лиш отак десь-колись як до нього, так і до вашого, а так то волю їх обох закликати деколи до себе, Часу, знаєте, не маю; роботи по самі вуха...

Але Савчиха не вірила сим словам; то так було видко їй зараз з очей. Подумала трохи, а потім присунулась, нахилилась і, хоч у кімнаті в таку ранішню пору нікого не було, хіба кельнер один, стала півголосом говорити:

— Я мала би до вас просьбу...

— Яку?

— Просьбу таку, що ви з нею не будете мати клопоту, тільки аби ви схотіли.

— Та чого б я не хотів для вас зробити, аби тільки все можна,— відповів професор.

— Те, чого я хочу, можна легко зробити, бо ви собі з Ми-хасевими професорами колеги...

— Ну, то що з того, що колеги? — спитався Сторонський.

А Савчиха тим часом сягнула в кишеню і так, як би приготувилась, попід столом стала всувати Сторонському якісь папери.

— Візьміть ви ту п'ятку,— шепотіла вона,— і запросіть Михасевих професорів на добре снідання, а притім їм дещо шепніть за сина, най би на нього око мали...

— Але ж то не можна, сестро Касюню! — говорив роздратовано професор, оглядаючи банкноти.

— Та коли то замало, то я ще п'ятку додаю,— поспішила сказати Савчиха і вже рукою сягала в кишеню.

— Не давайте, сестро, нічого й ту п'ятку візьміть собі назад; ми, професори, присягаємо на справедливість і нікого не кривдимо навмисне. Підкупство — гріх...

— Присягаєте-присягаєте...— повторила трохи розгнівано Савчиха,— а чого від мене професор Венгерський дві шинки прийняв, а масло, а ковбаси?.. Також за Михасі — та й йому клясу дав!

— Такі ваші професори, як Венгерський, можуть собі приймати, що хочуть і за що хочуть, але ліпше б зробили, якби таких Михасів пильнували більше, а шинок не брали! Нам не вільно приймати.

— Вже якби ви хотіли, то взяли б, і ніхто про те не потребував би знати... Адже вони не потребують знати, що за мої гроші п'ють,— завважила Савчиха.

— Коли так, то я їх за свої гроші погощу, а ваших не прийму.

— Візьміть хоч п'ятку!

— Не прийму, сестро, не намовляйте: шкода заходу...

— Виджу я, що ви мені й мому Михасеві не раді,— жалібно закінчила Савчиха й похилилася.

— Але ж, сестро, як же я маю до вас говорити? Кажу вам, що так не можна, і вже. Ми присягаємо перед богом.

Дивиться Сторонський на сестру, а вона так посоловіла і на лиці міниться... Прийшло йому щось на думку, і питається:

— Чи не зле вам, сестро?

— Слабо мені. До тітки мушу...

Кинув Сторонський кельнерові гроші, здержав на улиці фіакра, вивів Савчиху з шинку, посадив на фіакр і казав щосили гнати до тітки-

кондукторки. А Савчиха так ослабла, що геть із сил опала. Приїхали, Сторонський трохи не заніс сестру до хати.

А стара тітка-кондукторка тільки подивилась і казала просто з моста забиратися Сторонському і Михасеві з хати...

Увечері того дня довідався професор, що Савчисі дав бог доньку... Взяв він Михася до своєї хати, бо в тітки місця не було, і сам зажурився, що з тим клопотом робити. Зателеграфував би зараз до Савки — прийде телеграма вночі, Савка налякається, буде собі бог знає що думати, стане будити когось, щоб перечитав телеграму,— а правду сказати, потреби так його лякати нема, бо — як тітка казала — і Савчиха, і донька маються дуже добре.

Аж рано Сторонський зателеграфував виразно, обережно, аби непривичних до телеграм людей не наполохати. Успокоїв Савку, що все добре.

Проте ж таки Савку та новина дуже вразила, і він того самого дня підвечір приїхав із мамою Чупською до Львова. Чи сподівався він коли, що бог дасть йому доньку у Львові? А воно, бачите, так зложилося, а все тільки аби Савчиха клопіт мала, аби не мала покійної години...

Чотири дні перележала Савчиха у Львові, а на п'ятий, закутана в кожухи, залізницею і возом вернулася з мамою та з дитиною додому. Дав бог, що та дорога не пошкодила ні Савчисі, ні дитині — якось приїхали здорові додому. Тільки клопоту було багато та гризоти і страти, що не міра. Звичайно, у Львові за все плати та й плати і кінця-міри тому нема. А все через того Михася, бо якби був не пішов до школи, була б... та що? Чи потрібно вам два рази казати? Самі знаєте, що клопіт не по лісі ходить, а по людях.

Та й отаке-то, бачите, сталося, бодай не казати. Ну, сталося... що впало, те пропало. Коштувало воно Савчисі з тридцять ринських, а дома

було б обійшлося за п'ятку. Але най там уже коштує, кільки хоче,— добре, що Савчиха здорова, та й дитина також. А, правду сказати — аби дитину не зурочити! — гарна Дівчина буде, та наймолодша донька Савчихи. Очі такі сині, як у мами або в Геленки. Обидві в маму вдалися. Ну, най росте собі здорова мамі на потіху та на радість, дай їй, боже, що найліпше, аби не хорувала, аби мама не потребувала знов один день у тижні постити, бо як отак за кожну дитину стане постити по одному дневі, то ніколи й м'яса не покуштує, хоч сама різничка.

Минувся отой клопіт. Савчиха за маленькою дитиною й Михася трохи з пам'яті випустила; пройшло зо два тижні сяк-так спокійно, аж тут Савка встругав таку штуку, що ганьби і стиду наробив цілій фамілії.

Стрівся, знаєте, з Дуткою і його жінкою в шинку, а був торговий день. Сидів собі Дутка з Дутчихою й пили пиво, як голуб'ята. Любилися обоє так, аж то людям не подобалося. Він без неї не вип'є склянки пива, а вона без нього. Так сидять вони собі, кажу, за пивом. Приходить Савка.

— Дай, боже!

— Дай, боже!

Присів Савка коло них і по-п'яному, бо вже випив трохи, ні за що ні про що вчепився до Дутчихи.

— А у вас,— питається,— коли хрестини?

— Ще нема кого хрестити,— відповідає Дутчиха.

— Ну, але буде! — каже Савка.

— То що з того? — питається Дутчиха.

— Вип'ємо! — каже Савка.

— Випити можна й так, нащо хрестини? Напиймося, шваг্রে! Хоч ваша жінка з моєю гнівається, але то бабська річ гніватися, а ми не маємо чого.

— Правду кажете, шваг্রে! Дай, .боже, здоровля!.. Почалося так гарно, як бог приказав. І якби був у Дутчи-

хи розум, аби мовчала, не було б суперечки. Ні, не втерпіла баба, почала своїм Андрусем хвалитися, а все так, як би на притики Савці, що його син не вчиться. Та вже той син у печінки йому заліз зі своєю наукою та школою! Ліпше б й не згадувати про нього! Отже ні — нагадала Дутчиха Савці Михася і тим упекла йому. А він від жінки чув та й не розважив, що нібито Дутчиха має в Сторонського протекцію, і ні сіло ні впало — візьми та й виїдь із тим, як із чобітьми на стіл.

— Та що? — каже.— Аби моя стара вмiла так коло професорів ходити, як ви, Христіно, то й Михась мав би добру клясу..

— Як же я ходжу коло професорів? — питається Дутчиха, а вже їй очі світяться.

І тут, як-то в п'яного дурний розум, Савка вихопився з нерозумним словом: образив швагрову безвинно. А Дутка обстав за жінкою і сказав там якесь слово Савці. Савка на те все візьми та й гоп Дутку в лице, аж йому зараз напухло. Крик, галас, сварня...

Змовчав Дутка, не віддав Савці поличника, пішов додому і на другий день Савку заскаржив до суду. А в суді за два тижні засудили Савку на добу арешту. І такої ганьби набрався Савка, що ані на місто показатися. Як таки! Аби такий славетний господар та в арешті сидів! Ніколи ще там не був, хоч не одному в лице дав, а тут швагер його до арешту засадив. Ганьба на цілу губу!

Міркував Савка і сяк і так; злий був на себе, що по-п'яному сварку починав, а далі одного дня пішов і відсидів кару — ніхто й не знав, як і коли. Та вже його серце скипіло на Дутку, і на жінку його, і на діти його, він їх і на очі не міг стерпіти. Савчиха ж довгий час і на місто не показувалась, так їй було стидно. А що нагризлася, того ні списати, ні оповісти. Хіба жінці не має серце боліти, як чоловікові от таке трапиться? І вже тепер вона до Дутчихи не тільки "дай, боже, добрий день" не скаже, бо й так не відзивалася до неї від останньої сварки, але ще й плечима до неї обертається, як її де подибле. Так погнівались сестри.

Та най би вже на тім було скінчилося! Посваритися можна, те між людьми буває; а що чоловік добу сидів у арешті, то таки йому й на добро потрохи вийшло, бо сам прийшов на думку, чи б не заперестати пити, чи б не присягнути на тверезість. Але по тім клопоті прийшов другий, ще немиліший для Савчихи.

Прислав був Андрусь Дутка до тата лист, і в тім листі — ніхто його не просив, ні за язик тягнув — узяв і списав пригоду, яку мав Михась Савка в школі. Розсердився був Михась на якогось там товариша в школі. Ну, розсердився, то не велика річ. Але ж бо мало того, що розсердився,— візьми, дурний хлопчисько, і вдар свого товариша по лиці, аж той на землю впав. Упав на землю і поскаржився професорові. А професор до директора — і замкнули Михася на чотири години арешту в школі.

Все те описав Андрусь у листі, як писар який, а Дутчиха зараз сказала те мамі Чупській, а Чупська понесла до Савчихи й загризла її тою вісткою тяженькою.

— На, маєш! — каже Савчиха.— Тепер і батько, й син кримінальники!..

Страх як Савчиха хотіла поїхати до Львова, аби вибити сина, але одно — годі було дитину при грудях покинути, друге — надходило різдво і Михась мав сам приїхати додому.

— Най він лише приїде! — грозила Савчиха.— Виб'ю псявіру, аби духа в собі не чув!

Легко було тоді Савчисі грозити; може, навіть якби був Михась під ту хвилю попався мамі під руки, то й дістав би трохи патином; але прийшло різдво, Михась приїхав, як який кадет, у мундурі, аж люди зглядалися, а мама забула весь свій гнів: і те, що в арешті сидів, і друге письмо за сина, що дістала зі школи,— все чисто забула і тільки тішилася Михасем, що на свята приїхав. Дуже йому було в тім мундирі до лиця; достоту кадет молоденький, такий, як старостів син, що до кадетів записався і під час вакацій "спаціру-вав" по місті. А ще й споважнів Михась, як старий; Геленці показував латинську книжку, а вона щось читала-читала і нічого не розуміла, аж їй мусив Михась роз'яснити, що те все значить. Таки, видно, щось навчився.

## VIII

І вже Савчиха тільки всеї потіхи мала з сина, що на різдво. А потім прийшлося їй знову гризтися та журитися, Сторонський написав, що шкода кожного дня у Львові, плаченого за Михася; радше б його забирати додому. Але Савчиха не вірила; їй все здавалося, що то Сторонський тільки з заздрості таке говорить та пише, а Михась таки дістане добру клясу. Ще надії не втратила, що хлопець поправиться.

Але швидко прийшлося їй гірко, дуже гірко розчаруватися. Скінчився перший піврік науки, і Михась приїхав додому на малі вакації з третьою клясою і злою нотою з оби-чаїв. Як зрозуміла Савчиха, що в свідоцтві Михася написано, вибила, вибила його патином, здерла з нього "кадетський" мундур, вийняла якийсь старий і кинула йому в очі.

— Коли,— каже,— не хотів ти бути ксьондзом, то будеш у мене за свиньми ходити!

Таке йому мама сказала! Аякже! Сказала йому і сама, як подумала, яка то ганьба для неї, як люди будуть із неї сміятися, кільки грошей стратила, кільки ночей не доспала, кільки по дорогах намитружйлася, кільки нажурилася та наплакалася,— штурхнула ще раз Михася у плечі і з дитиною пішла в кухню та там довго-довго плакала.

Не диво, що плакала! Кому б не був жаль?

А Савка нічого — аби слово хлопцеві сказав! Так як би рад був. Подивиться на Михася, усміхнеться в вуса, поклепає його по плечах та й тільки скаже: "Кадет",— і більше нічого. А Михась хоч ніби й плаче, а проте скоро сльози витирає — таки радий він, іще й який радий, що останеться дома, що не буде мучитися в школі.

Навіть до хліва з батьком зайшов подивитися на безрогі. Оглянув одну й другу, а при третій став — подобалася йому — і питається в батька:

— Що ви за неї дали?'

— Ану вгадай! — відповів батько.

— Гм! — задумався Михась.— А тепер добрий час на товар? Бо я був у школі й не знаю.

— Незлий,— завважив батько, всміхаючись.

— Ну, то як дали-сьте тридцять п'ять ринських, то певно більше ні,— відповів Михась.

А Савка як те почув, то аж у долоні сплеснув.

— Бодай тебе,— каже,— хліб напав! Таж ти на різника як вродився, а з тебе хотіли ксьондза зробити! Я дав тридцять п'ять і шістку на могорич. Відгадав! Бігме, відгадав!

— Та-бо вона більше й не варта,— додав іще Михась, вдоволений, що розуміється на купецтві.

Тішиться Савка своїм сином, а що жінка гризеться, йому не в( голові.

Було те в неділю зрана, як Михась приїхав. У Савчихи тільки й думки було, що про свою гризоту й страти. Вона щохвилі оберталася до Михася, аби його штурхнути, але чим далі, то стримувалася — жаль їй було хлопця. І так змарнів, бідачисько, у Львові. Мури там тягнуть силу з чоловіка — і годі добре виглядати.

Пішла вона до церкви. Молилася там, трохи плакала з жалю, аж людей то дивувало.

Виходить вона з людьми з церкви, а перед нею йде Воро-нячка, та баба пащекувата, і Козачка з Греблі. Савчихи за собою не видять і про неї розмовляють.

— Не знати, чого нині Уланиха так у церкві плакала? — питається Козачка.

А Воронячка, що то в неї язик, як у гадини пожаристої:

— З утіхи,— каже,— плакала, що її кадет уже лацінську школу скінчив!

— А Дутчишин,— каже Козачка,— чую, добру клясу дістав. Добре їй так, тій багачці...

Як те почула Савчиха, то під землю хотіла запастися, як би їй хто в лице дав, так їй стидно зробилося за сина. Вона обернулася, ніби когось шукала, а то лиш те, аби дальшої бесіди Воронячки й Козачки не чути. Закусила губи й пішла додому.

На вечерню не пішла, не хотіла. Просиділа дома коло дітей, а між людей вийти боялася. По вечерні прийшли до хати тато Чупський, прийшов Савка, надбіг звідкись Михась, сіли собі, балакають. А про кого балакають? Про Михася. І не рад би чоловік його зачіпати, а мусить, бо серце болить.

— Я на нього двісті тридцять ринських дотепер видала! — каже Савчиха з жалем.— Нині обрахувала.

— Але зате хоч наїздилася ти до Львова! — каже весело Савка.— За всі часи наїздилася і ти, і всі ми.

— А бодай він запався, той Львів паскудний! — заклала Савчиха.

— Чого клянеш, Касюню? Адже ти зі Львова ще й доньку привезла,— зажартував собі батько Чупський, вийняв із колиски дитину і став гойдати на руках та примовляти: "Львівська панна! Львівська панна!" А та "панна" так до діда усміхається любенько!.. Гарна буде дитина!

— Якби тітчин професор був хотів, то Михась був би добру клясу дістав,— говорила все своє Савчиха, чуючи жаль до всіх.

— Не журися, жінко! — каже Савка.— Най кобила журиться, що велику голову має. Що Сторонський винен? Тепер менше клопоту буде. Маєш же Геленку для себе, а я буду мати Михася для себе. От тільки посварилися ми з швагром через кадета, а то без того б могло було обійтися.

— Не пий, то не буде сварки! — зауважив батько Чупський.

— Та я то й сам виджу, що біда мені з тим питтям... Мушу закинути, аби не знати що!..

А Михась тої розмови слухає і щось хоче сказати, а боїться. Але вкінці набирається відваги й каже:

— Мама повідають, що на мене двісті тридцять ринських видали. А за мого Зіркатого яких сто ринських хто забрав?

— Який він твій був, той Зіркатий? — питається батько.— Чиєю ж то мукою ти його годував? Га? Ади! Який мудра гель!

Михась замовк і не знав, що сказати. В ту хвилю надійшла в хату стара Чупська. Прийшла така рада, аж старі очі світяться.

— Дутчисі,— каже,— дав бог тепер сина. Такий внук, як цванцігер!

А та новина дуже сподобалася старому Чупському; він зірвався і каже:

— Знаєш що, стара? То ми тепер маємо двадцять п'ять онуків разом. Цісарський номер...

І тішилися всі, що Дутчисі дав бог сина, тішилися хто більше, хто менше.

Шість синів має тепер Дутчиха. Коли-то виховати? Де на них гроші взяти? Дай, боже, аби той наймолодший і всі вчилися так, як той найстарший, Андрусь, що мама за ним душі в собі не чує, так його любить...